

„Mo südda ligob mo sees.”

Kirjakeelest kirjanduskeeleks

LIINA LUKAS

Kuigi hiljemalt XVII sajandi esimesest poolest on olemas eesti kirjakeeled, ei kasutanud neid veel kaua aega ei kirjutajate ega lugejatena need, kes kõnelesid neid keeli emakeelena. Aga millal siis võtsid eestlased koloniseerimisvahendina tajutud eesti kirjakeele omaks ja hakkasid seda kasutama kirjutajate ja lugejatena? Millal tekkis eesti kirjanduskeel ja sellega ka kirjanduslik avalikkus Jürgen Habermasi (1962) mõttes: järjest laiema lugejaskonna kaasamine ühtsesse informuumi ning poliitiliste, esteetiliste, kõlbeliste ja kultuuriliste väärtuste kujundamine? Ilukirjandusel oli selles protsessis keskne roll, millele käesolev artikkel osutab.

Esimeseks eestlasest ilukirjandusliku teksti autoriks võib pidada Puhja pastorit Kāsu Hansu, kes Põhjasõja ajal pani lõunaestli keeles kirja oma kuulsa kaebelaulu. See ei tähenda aga veel seda, et oleks olnud olemas eestikeelne ilukirjandusliku teksti lugeja. Eesti kirjakeel oli ka siis, Põhjasõja ajal, endiselt saksa haritlaste omavaheline suhtluskeel. Eestikeelse ilukirjandusliku proosa alguseks on peetud Anton Thor Helle 1732. aastal Halles trükitud grammatika („Kurtzgefasste Anweisung zur Ehstnischen Sprache”) lõpus pealkirja all „Colloquia Esthonica” leiduvaid „vestlusi” talupoegade või pastori ja talupoja vahel, mis käsitlevad mitmesuguseid praktilisi, muu hulgas kasvatuslikke küsimusi ja veenavad vestluspartnerit mõistma hukka pahesid ja lõbustusi. Needki lood ei olnud mõeldud eesti lugejale, vaid trükitud saksa-eesti paralleeltekstina saksa pastoritele eesti keele harjutamiseks ja küllap ka kogudusele ettelugemiseks.

Millal ikkagi sünnib eesti lugeja? Kaudseid ja umbmääraseid andmeid usaldades võib oletada, et XVII sajandi lõpul oskas lugeda umbes 5% Eesti elanikkonnast (Põldvee 2013: 413). XVIII sajandi viimastel kümnenditel küündis lugemisoskus Liivimaal 60–70%-ni, Eestimaal 40%-ni (Lukas 2021: 269). Kindlamaid andmeid on XIX sajandi lõpust: 1881. aastal oskas 93,3% 14-aastastest ja vanematest eestlastest lugeda-kirjutada, mis oli Euroopas erandlik (Raag 2008: 54). Ka lätlaste kirjaoskus oli eestlastega võrdsel tasemel.

Seega leiab XVIII sajandi jooksul aset muljetavaldav muutus, mida on nähtud valgustusajastu saavutusena, üleeuroopalise lugemisrevolutsiooni tulemina. Väidan, et väga suur roll selles muutuses oli hernhuutlikul äratusliikumisel ja selle loodud uuel kirjandusliku kommunikatsiooni mudelil.

Hernhuutlik jutustusmudel: Henning Kuuse

Esimene eestlastele mõeldud juturaamat ilmus 1737. aastal, mil Urvaste pastor Johann Christian Quandt¹ lasi Tallinnas Köleri trükikojas trükkida lõunaeestikeelse raamatu pealkirjaga „Kolm kaunist Waggausse Eenkojut“. Ehkki Quandti raamat ilmus hiiglasuures tiraažis (1200 eksemplaris) ja seda jagati talupoegadele tasuta, pole sellest säilinud ühtki eksemplari: 1743. aastal, kui keisrinna Elisabet I keelustas vennastekoguduse liikumise Vene impeeriumis, korjati kogu tiraaž käibelt ja hävitati. Siiski ilmus 30 aastat hiljem (1776) samas trükikojas teise raamatu külge köidetuna Quandti jutukogu teine väljaanne. Küllap oli trükikojal siiski alles vähemalt üks eksemplar, mille järgi kordu trükkida teha.

Kõik kolm raamatus sisalduvat juttu on tõlked Saksamaal ja mujalgi Euroopas tuntud pietistlikest äratuslugudest, mis levisid eri versioonides ja üha uutes kordustrükkides. Need on näidiselulood ehk eksemplid, „waggausse eenkojut“, nagu pealkirigi ütleb. Selliseid koostati nii tuntud usutegelaste, aadlike kui ka lihtinimeste elust, nii nagu Quandti kogumiku lugudes: siin on juttu kolme päriselt elanud noore, lihtrahva hulgast pärit lambakarjuse Henning Kuuse, väikese käsitöölise Jörgeli ja neitsi Armelle Nikolase elust.

1737. aasta väljaandes oli lisaks kolmele äratusloole viis või kuus kirikulaulu Quandti eestinduses, kuid 1776. aasta väljaanne sisaldab 21 hernhuutlikku kirikulaulu, enamasti Nikolaus Ludwig von Zinzendorfi, aga ka tema esimese naise Erdmuthe Dorothea, teise naise Anna Nitzschmanni ning sõbratari Anna S. Dorberi laulude tõlked. Need olid laulud, mille Quandt oli 1741. aastal andnud välja lauluraamatuna, mis aga, nii nagu tema juturaamatki, pärast vennastekoguduse liikumise keelustamist hävitati. Nii on 1776. aasta uusväljaandes säilinud peale Quandti juturaamatu ka tema hernhuutlik lauluraamat. Raamat oli kokku köidetud tõlkega vennastekoguduse ühest olulisemast hardustekstist, Thomas Wilcoxi „A Choice Drop of Honey from the Rock Christ“, mille 1775. aastal ilmunud saksakeelse tõlke „Köstlicher Honigtropfen aus dem Felsen Christo, oder ein kurzes Wort der Ermahnung an alle Heilige und Sünder“ järgi oli valminud lõunaeestikeelne „Kalli Me-Pissara Kristusse Hawu Paest“ (trükikohaks on märgitud Tartu, ajaks 1779).

Siinne arutlus keerleb kogumiku esimese jutu ümber, mida Quandt pidas otsustavaks teguriks rahva äratustöös ja mis Rudolf Pöldmäe (1936: 256) sõnul on olnud „elulähedasemaid raamatuid eesti keeles, mis on otseselt mõjustanud rahva maailmavaadet ja viinud täispöördelistele suunamuutmistele“. See jutustab Rügeni saarelt pärit lambakarjuse Henning Kuuse äratusloo (e k vt Salchow 2010) ja on tõlge Halle orbudekodu 1736. aasta väljaandest „Die Gnade Gottes An einer Person niedri[gen] Standes, Henning Kuse, Einem Schaf-Hirten auf [der] Insel Rügen, Als ein besonderes Exem[pel] des grossen Nutzens, den auch [die] Einfältigsten aus beständiger Le[sung] und Forschung der Heil. Schri[ft] haben können, Vornemlich zur Ermunter[ung] solcher einfältigen [---] Seelen“ („Jumala arm alamast seisusest

¹ Johann Christian Quandt sündis Wolferschwendas Tüüringis, pärast õpinguid Jenas tuli 1732. aastal Liivimaale ja sai Urvaste kirikuõpetajaks. Juba õpingute ajal oli tal kontakte vennastekogudusega. (Vt Pöldmäe 2011: 47–74; Luhamets 2010)

isikule Henning Kusele, lambakarjusele Rügeni saarel...”). Pikk alapealkiri ütleb, et lugu on eriline näide suurest tulust, mis võib ka kõige lihtsamale inimesele tõusta pidevast pühakirja lugemisest ja uurimisest, ning see on trükitud selliste lihtsate hingede julgustuseks. Jutu saatis pastor Quandti koduõpetajale Peter Friedrich Bornwasserile Halles elav sõber (arvatavasti G. A. Francke jun, Põldmäe 2011: 53) ja selle tõlkis lõunaestikeelse keelde Quandt ise.

Seesama lugu ilmus kaks aastat pärast hävitatud lõunaestikeelset väljaannet, 1739. aastal, ka põhjaestikeelse keele, sama Köleri trükikoja väljaandes. Seegi raamat hävitati, kuid sellest on Eesti Kirjandusmuuseumis alles üks ilma tiitellehe ja algusosata eksemplar, mida on hakatud ühe kogumikus sisalduva loo järgi nimetama „Hanso ja Mardi jut” (Annus 2000: 182). Puuduva teksti on hiljem (dateeringu järgi 1819. aastal) keegi käitsi juurde kirjutanud. Mingil põhjusel oli raamatu algus, mis sisaldas sedasama Henning Kuuse (põhjaestikeelse tõlkes Hinrik Kuseni) lugu, raamatust välja rebitud, küllap loo hernhuutliku hoiaku tõttu. Ülejäänud raamat on trükitult alles, see sisaldab veel nelja kirikulaulu tõlget – need tuntud evangeelsed laulud on tänini saksa ja eesti kirikulauluraamatutes – ja kahte Eesti olusid käsitlevat dialoogjutustust. Nendest üks, „Wel üks hea jut / mis üks wagga Öppetaja aiab ühhe mehhe-eksiaga, Rein nimmi, kui ta tedda õnsa surma wastu walmistab”, oli ilmunud juba Anton Thor Helle grammatikas ja selles kujutatakse eesti talumehe hingelist arengut („kuida se assi mo süddames on”) patususest meeleparanduseni. Teine kannab pealkirja „Üks hea jut / mis kaks tallopoega Hans ja Mart issekeskis aiawad” ja esitab esmakordselt eesti mehe äratusloo. Mardi äratuseks saab tema naabrimehe prohvetlik unenägu, milles nõutakse rahva patust pööramist. Unenägu kui Jumala saadetud ettekuulutus või vihje, mis muudab inimese elu ning nõuab selle prohvetliku nägemuse kuulutamist ja levitamist, oli pietistlikule kirjandusele omane motiiv. (Albrecht 2018)

Peale 1817. aastat, mil Aleksander I vennastekogudusele tegutsemisvabaduse tagasi andis ja see uue hooga levima hakkas, taastas raamatu alguses olnud Hinriku loo teksti keegi, kelle käes pidi olema üks eksemplar hävitatud raamatust veel säilinud. Selle käsikirjalise juurdekirjutuse ja ülejäänud teksti vahel on tajutav stilistiline pinge. Kui trükitud osa raamatust rõhutab jumalasõnale ja Kristuse käsule kuuletumise vajadust ortodoksse luterluse jaoks sobivas formuleeringus, siis käsikirjaline tekst kasutab hernhuutlikku retoorikat (nt „sega olled sa mo süddame omma süddamega ühte sidunud, et ma nüüd sinno lamboke ja so armas pruut ollen”, Hanso ja Mardi jut 1739: 19).

Mõlemad tõlked on suures osas originaaltruud, mõne kohandusega (nagu põhjaestikeelse loo nimekuju Hinrik ning lõunaestikeelses loos soovitatava lektüüri hulka lisatud Arndti „Paradiisiaiake” („Paradiesgärtlein”) ja lõunaestikeelne 1732. aastal Riias trükitud palve- ja lauluraamat, mida pole tekstis otse nimetatud, kuid millele on äratuntavalt viidatud). Põhjaestikeelse Hinriku loo põhitekstile on lisatud „Maenitsus” (lk 22) ja pöördumine talurahva poole, kes „siin Eesti-maal, Läne, Harjo, Jerwa- ja Wirromaal” elab (lk 26), mida lõunaestikeelses variandis ei ole – viimases lõpetab Henningu loo „Üks kristlik karjuse laul”, mis on esitatud lamba ja karjuse kahekõnena.

Nagu näha, oli eestikeelse jutustava kirjanduse algus traumaatiline. Millega oli väikese lambakarjuse äratuslugu, mis seisab nii lõuna- kui ka põhjaeestikeelse jutustava proosakirjanduse alguses, teeninud ära sellise kohtlemise? Miks tuli see lugu juba ilmunud raamatust välja rebida?

Lihtne vastus on, et selle loo hernhuutliku maine, st tema tähenduse tõttu vennastekoguduse jaoks, mistõttu ta oli muutunud kahtlaseks ortodokssete luterlike pastorite seas ja sattunud ka tsaarivõimu põlu alla. Aga milles nende tekstide ähvardav mõjujõud siis ikkagi seisnes? Kirjanduse arengu (kirjandusliku kommunikatsiooni tekkimise) seisukohast on olulised järgmised tegurid.

1. Uutmoodi suhtumine kirjalikku teksti. Väikese lambakarjuse elu äratus-sündmuseks on lugema õppimine ja sel kombel iseseisev ligipääs pühakirjale. Juttu on sellest, kuidas pühakirja põhjalik lugemine ja uurimine võib ka kõige lihtsamale karjusele tuua Jumala armu ja õnnistust. Henning/Hinrik ostab enesele õpetaja soovitusel kõigepealt katekismuse, hakkab seda lugema ja „südamest Jeesuse järele õhkama” (Hanso ja Mardi jut 1739: 5). Seejärel ostab ta Taaveti laulude raamatu ja Piibli ning loeb teisigi raamatuid – ta õpib lugema ekstensiivselt. Ta õpetab lugema ka oma lapsed. Samas õpib ta loetut mõistma ja selle järele elama.

Põhjaeestikeelse Hinrik Kuuseni loo taustaks on eestikeelse täispiibli ilmumine 1739. aastal, st samal aastal, kui ilmus käsitletav jutukogu. Hinriku lugu on sellega otseselt seotud. Loo lõpus antakse teada, kuidas Jeesus on ühe suure „herra” südant pööranud, kes on tahtnud oma kullaga kõik Piibli raamatud talupoegade kätte saata. (Hanso ja Mardi jut 1739: 29) Suure „herra” all on küllap mõeldud taani päritolu Vene kindralit, Maardu mõisnikku Hermann Jensen von Bohni (1672–1743), kelle kulul Piibel ilmus. Esialgne raha saadi Nikolaus Ludwig von Zinzendorfilt.

Jutu lõpus on manitsus, milles loetletakse üles kuus põhjust, miks toob pühakirja lugemine „suurt kasu ja rõõmu elus ja surmas” ning mis kattuvad saksa pietistlike piibliväljaannete (sh Johann Fischeri 1677. aastal Riias välja antud Piibli) lugemistehistega (Friedenthal 2025). Need nõuavad Piibli lugemisel mitte üksnes välist arusaamist, vaid ka sisemist mõistmist ja järgimist. Esmakordselt esitatakse needsamad juhised ka eesti lugejale, kes seni oli jumalasõnast osa saanud peamiselt pastori vahendusel. Nüüd rõhutatakse, et Piibli lugemisest võivad õppida kõik, sõltumata soost ja seisusest. Ka talupojalt nõutakse individuaalset, süvenenud lugemist: Piiblit ei tule lugeda mitte ajaviiteks, vaid hea nõuga, seda tuleb lugeda südamega ja seda palvega segada, sellest tuleb koguda hingevarandust oma südamesse ja pähe. Eestikeelse piibliga samal aastal ilmus lätikeelse täispiibli teine trükk samuti pietistlikult meelestatud Friedrich Bernhard Blaufuži eessõnaga, mis sisaldas samamoodi juhatusi Piibli õigel viisil lugemiseks (Friedenthal 2025).

Selline lugemistehis tähendas täiesti uutmoodi suhtumist kirjalikku teksti, mida talupoeg oli seni harjunud pähe õppima. Nüüd pidi ta loetut mõistma nii mõistuse kui ka südamega. See tähendas igapäevast enesesse süüvimist ja refleksiooni, loetu individuaalset mõtestamist, millist senised vaimuelu institutsioonid (kool, kirik) talupoegadele ette ei näinud.

2. Uus jutustamismudel. Henningu lugu tõi eestikeelsesse kirjandusse täiesti uutmoodi narratiivse skeemi: inimese elu- või kujunemisloo, milles on kõige olulisem

sündmus äratus: teatud sündmuse mõjul, mida inimene kogeb äratusena, hindab ta ümber oma senise elu ja alustab uut elu Jeesuses, mis peab teda juhtima igavese elu ja õndsuseni. Sellel teel tuleb tal ületada mitmeid katsumusi. Henningu tee kulgeb läbi risti ja viletsuse, teda alandatakse ja solvatakse, ta jääb tõvevoodisse, kuid seda kõike talub ta kannatliku südamega, saades oma usust rammu. Lugu lõpeb tema surmaga, mille ta rahulikult ja tänulikult vastu võtab.

Henningu lugu kujutas inimese religioosset (ja ühtlasi emotsionaalset) kogemust. Rõhutades isiklikku vagadust ja meeleparandust, oli pietism nihutanud keskmesse indiviidi. See ei olnud valgustuslik autonoomne mina, vaid Jumala aktiivne kohalolu individuaalses elus. (Vt ka Gleixner 2008) Pidev vaevanägemine Kristuse eeskujul järgimisel, igapäevane usuline harjutamine, isiklike religioossete emotsioonide kultiveerimine viis uue tunde kultuuri tekkimiseni, mis pani ka talupoega oma tundeid eritlema, neile tähelepanu pöörama ja neid nii kõnes kui ka kirjas väljendama. Lektüür pidi mõjuma, hinge liigutama. Sealjuures väärrib rõhutamist, et tegu oli äratuslugudega: „[---] teadke, et teid ei olle hukkaminnewa asjade, ei hõbbeda egga kullaga lunnastud [---]; waid Kristusse kui ühhe ilma wiggata ja puhta talle kallli werrega” (Hanso ja Mardi jut 1739: 26) ja „[---] ärkage ülles, kes teie maggate, ja touske ülles patto surmast, siis walgustab teid Kristus” (Hanso ja Mardi jut 1739: 32).

Hinriku loo sõnum „Ärgake üles, kes te magate” jõudis kohale tungivamalt, kui loo kirjapanija oleks ehk osanud loota. Alles vennastekoguduse laotud äratus töö vundamendil sai tekkida sotsiaalne, kirjanduslik ja rahvuslik ärkamine. Ärgem unustagem, et just vennastekoguduse liikumises hakati mittesakslasi nimetama eestlasteks. Mitmed rahvusliku liikumise tegelased olid pärit just hernhuutlikest peredest või olid nad hernhuutlusega seotud (nt Johann Voldemar Jannsen, Friedrich Reinhold Kreutzwald, Carl Robert Jakobson).

3. Samastumispotentsiaal. Põhjaeestikeelse Hinriku-loo lõpus on pöördumine talurahva poole, kes elab Lääne-, Harju-, Järva- ja Virumaal: „Waatke, armad tallopoiad, teie ia teie laste heaks ia hinge kassuks on ühhe lambrise Kuseni Hinriko ellowisid ramatusse üllespandud ja Ma-kele ärrasselletud. [---] Temma olli nisamoti tallopoeg kui teiege [---].” (Hanso ja Mardi jut 1739: 32–33) Hinriku lugu esitas niisuguse inimese elu ja kogemust, kellega lihtsat päritolu eestlane võis samastuda. Vennastekoguduse kirjutuspraktikas kujunes esmakordselt välja võrdne autori ja lugeja suhe (vt ka Undusk 1995), milles autor ei seisnud oma lugejast hariduse ja sotsiaalse staatuse mõttes kaugel, ei „valgustanud” teda suunaga ülalt alla, vaid vahendas lihtsa kristlase isiklikku kogemust. Autori ja lugeja põhimõtteline võrdõiguslikkus ähvardas seisusliku ühiskonna sisemist hierarhiat.

4. Eestlane autorina ehk „kui Jesukenne omma sõrmekessegga mo kele külge putuks, ehk ma siis voiksin räkida” (Hanso ja Mardi jut 1739: 77). Kuid vennastekogudus ei kaasanud eestlasi kirjakultuuri mitte ainult adressaatidena, passiivsete lugejatena, vaid ka autoritena, kes tihti jäid küll anonüümseks, nii et teada on üksnes nende loodud tekstide hilisemad ümberkirjutajad või avaldajad.

Kõik 1776. aasta väljaande tekstid on seotud Urvastega ja pastor Quandti lähiringiga. Urvaste arvuka vennastekogu (140 liiget) aktiivseimad liikmed olid eesti päritolu köster ja õpetaja Adam Koljo (1683–1759) ning tema väimees ja ameti-

järglane Mango Hans (u 1713–1780), kes tõlkisid 1740.–1750. aastatel eesti keelde mitu mahukat luterliku harduskirjanduse peateost ja vaimulikke laule, kirjutasid ringkonnapäevikuid ja jäädvustasid kohalike vennaste elu- ja surmalugusid (vt selle kohta Põldmäe 1939, 1981, 2011: 99–112; Vinkel 1993; Prillop 2025). Mahukamate tõlketööde seas on ülal nimetatud Mee-pisara raamat, mis oli Quandti raamatuga kokku köidetud (rahvusbibliograafias on tõlkijana märgitud Johann Heinrich Foerster (Förster), kes tuli Baltimaadele alles 1780. aastal ja võis olla 1814.–1815. aasta kordustrükkide organiseerija), Johann Arndti „Neli raamatut tõelisest kristlusest” („Vier Bücher vom wahren Christentum”, sks 1605–1610, e k u 1740) – luterliku vagaduse tähtteos ja sajandeid üks loetavamaid vaimulikke raamatuid kogu Euroopas ja kaugemalgi –, samuti ajastu mõjukamaid maailmakirjanduse teoseid, John Bunyani „Palveränduri teekond sellest maailmast tulevasse” („The Pilgrim’s Progress from this World to that Which is To Come”, 1678). See üleeuroopalise kuulsusega suurteos ei kõnetanud sugugi ainult hernhuutlasi, seda loeti palju konfessioonide üleselt. Saksamaal oli see üks pietistliku harduskirjanduse tüvitekste, mis tõlgiti 1685. aastal saksa keelde ja mida trükiti XVIII sajandil korduvalt. Bunyani „Palveränduri teekonna” tohutu menu on seletatav sellega, et seda lugesid madalamate klasside inimesed. Ilmselt suutis kirjanduslik allegooria teoloogilisi tõdesid psühholoogiliselt arusaadavaks teha ka vähem haritud lugejale, väheoluline pole teosesse kätketud ühiskonnakriitika (maailm kui hädaorg, millest tuleb pääseda taevasse). Mango Hansu lõunaeesti keelde tõlgitud „Palveränduri teekond” ringles enam kui pool sajandit käsikirjaliselt (Eesti Kirjandusmuuseumis on mitu ära kirja), enne kui ilmus 1817. aastal trükist pealkirja all „Öige Risti-Innimisse Töisine Ello-käuk Iggawetse Ello pole”.

Hernhuutlikus kirjutuspraktikas võis eesti või läti² päritolu talupoeg astuda üles kirjandusliku teksti autorina, pannes kirja kõne, aruande, kirja, oma või kellegi teise eluloo või nägemuse, või tõlkijana, tõlgendades algteksti omal moel, lähtudes oma teadmistest, ning kohandades seda vastavalt oma kogemushorisonile. Oma hingelise kujunemise kirjalik fikseerimine oli võimalik kõigil, sõltumata soost või seisusest. Alles vennastekoguduse liikumises sai kirjakeelest kui võõrakirjelduse vahendist enesekirjelduse vahend ja elitaarsest eksklusiivsest teadmiste vahetamise meediumist meedium igaihe jaoks.

5. Kirjanduskeele tekkimine. Hernhuutluse kirjanduslooline tähendus ei seisne ainult selles, et see tõi lihtsa lugeja kasinasse lugemisvarasse uusi jutustava kirjanduse žanre, lugusid ja motiive, vaid eeskätt tundeelu väärtustamises ja uute stilistiliste vahendite otsimises selle kujutamiseks – kirjandusliku eesti keele väljaarendamises. Henningu loos on kujundeid ja tundeväljenduse viise, mida trükitud tekst ega senine religioosne kirjavara ei tundnud. Kujundid ja keel olid tihti pärit Piiblist, ainsast seni lihtinimesele tuttavast proosatekstist, kuid hernhuutlikule tekstile on omane meelelisus, kehaline kogemus, müstika ja eksalteeritus, mis tõmbas lugeja tähelepanu ja haaras kaasa, mõjus, liigutas. Rõhutati meelelisi visioone (Kristus kui tall, kelle veritsevad küljehaavad sümboliseerivad ülimalt kannatust). Sümbolid, mille kaudu

² Vennastekoguduse läti keelsete käsikirjaliste tekstide mõjust ja tähendusest vt nt Daija, Paškavica 2022.

religiooset kogemust tuli kirjeldada, kaotasid piiri reaalse ja kujutlusliku vahel. Tegu oli afektiivse pöördega suhtes kirjasõnasse. Selline afektiivsus andis lugejale võimaluse samastumiseks, ärgitas kujutlusjõudu ja tegi kujutleja teadlikuks oma siseelust ja individuaalsusest. Religioosse tundeelamuse abil koolitati ühtlasi üleüldist emotsionaalset kompetentsi ja selle keelelis-poetilist väljendamist.

Sentimentaalne jutustusmudel: Jenoveva

Äratuslugude pietistlik skeem lõi jutustusmudeli, mis võimaldas kujutada inimsaastust väljaspool religiooset teleoloogiat. Niipea kui vennastekogudus XIX sajandi esimesel veerandil taas pöranda alt välja sai tulla, hakati seni käsikirjaliselt levinud teoseid trükkima (või taastrükkima). Hernhuutlikus vaimus oli üles kasvanud uus põlvkond eesti kirjanikke, kes olid vastuvõtlikud Saksamaal levinud uus- või järelpietistlikele vooludele. XIX sajandi esimesel poolel eesti ja läti kirjandust vallanud uues vagaduslugude laines seoti pietistlik religioossus kokku sentimentalismiga ning piibliblood pärimuslike (pühaku)lugude ja kirjanduslike jutusüžeedega. Kui XVIII sajandi keskpaiku elas eesti lugeja kaasa lihtsa lambakarjuse Henningu äratusloole, siis sajand hiljem võitis lugejate südamed Brabandi kuninga tütar Jenoveva. Seegi lugu oli tõkeline, algteksti autoriks oli katoliku preester ja noorsookirjanik Christoph von Schmid (1768–1854, vt Meier 2007), kelle jutud olid saksa keele-ruumis ülipopulaarsed ja ka rahvusvaheliselt tuntud, tõlgituna kümnetesse keeltesse (vt nt Navickienė 2022), sh eesti ja läti keelde. Schmidil paljudest teostest oli tuntuim „Genovefa” (1810), mille aines ulatub tagasi püha Genoveva elu ladinakeelsete ülestähendusteni XIV sajandil. Süžee levis rahvalike juttudena nii prantsuse, saksa kui ka hollandi keeles. Kõrvuti Schmidil sentimentaalse jutustusega, saksa rahvapärимuse avastamise laineharjal, jõudis Genoveva aines Saksamaal ka lavale: nt Ludwig Tiecki „Leben und Tod der heiligen Genoveva” („Püha Jenoveva elu ja surm”, 1799), Friedrich Mülleri „Golo und Genovefa” („Golo ja Jenoveva”, 1811).

Esimene Schmidil loo eestikeelne mugandus ilmus 1839. aastal Pärnus pealkirja all „Jenowewa elust”, autoriks Caspar Franz Lorenzsonn. 22-leheküljelisest raamatust ilmus kolm trükki ning teose populaarsusest kõneleb seegi, et juba kolmanda trüki ilmumise aastal, 1841, anti Tartus välja Schmidil Jenoveva-loo uus, pikem ja põhjalikum (50-leheküljeline) töötlus: Johann Thomassoni „Jenowewa. Üks kaunis ja halle luggeminne, igga innimesse, keige ennamiste wannematte ja laste kassuks, välja antud”.

Schmidil versioon ei olnud aga ainus, mis eesti lugejateni jõudis. 1830. aastatel, kui vendade Grimmide ärgitusel hakati teaduslikult tegelema rahvapärимusega, vääristati ka rahvaraamatuid, mida hakati akadeemiliste publikatsioonidena välja andma, püüdes ühelt poolt rekonstrueerida saksa rahvusliku kirjanduse ajalugu, teiselt poolt hajutades piire massi- ja kõrgkirjanduse vahel. Aastatel 1838–1849 toimetis Gotthard O. Marbach trükki Ludwig Richteri illustratsioonidega 53-köitelise rahvaraamatusarja. 1838. aastal ilmus selle sarja kaheksanda raamatuna „Geschichte von der heiligen Pfalzgräfin Genoveva” („Püha pfaltskrahvinna Jenoveva lugu”), mis

oli aluseks Schmidti teosega konkureerinud eestikeelsetele tõlgetele, näiteks tugineb sellele Friedrich Reinhold Kreutzwaldi „Wagga Jenowewa ajalik elloaeg” (1842). Marbachi ettevõtmine haakus Kreutzwaldi enda huvidega rahvapärимuse vastu ja eesti kirjanduse edendamisel. Kreutzwaldi raamatul oli suur menu: sajandi jooksul anti sellest välja üheksa trükki 16 000 eksemplaris. Marbachi sarjast ilmus teistegi teoste tõlkeid ja mugandusi, nt „König Apollonius” Carl Wilhelm Freundlichei tõlkes pealkirjaga „Appolonius, Tirusse ja Sidoni kuningas. Üks wägga kaunis lugeminne Jummalä surest abbist ja hallastussest” (1846).

Kuni sajandi lõpuni anti välja üha uusi Jenoveva loo töötlusi: eesti keeles ilmus 60 aasta jooksul vähemalt 11 erinevat Jenoveva-väljaannet kokku 18 trükis tuhandetesse ulatuvate trükiarvudega (Vinkel 1966: 185). Läti keeles ilmus 25 väljaannet eri versioonides (Limane 1985; Kalnačs, Daija 2018). Jenoveva kannatusterohket elusaatust on neis teostes kujutatud sarnaselt pietistliku eluloo malliga, erinevus seisneb selles, et kangelanna elumuutus ei tulene sisemisest ärkamisest, vaid on tingitud välistest oludest. Jenoveva on ingellik olevus, tasase ja mõistliku vaimuga ning eeskujuliku kristliku eluviisiga: ta elab vagalt ja jumalakartlikult, teeb head vaestele ja haigetele, käib sagedasti kirikus, on truu abielus, mida mõistetakse esmajoones hingesuguluse, südamesõprusena. Sattudes valesüüdistuste alusel oma abikaasa silmis ebasoosingusse, tuleb tal seitse aastat elada oma pojaga metsakoopas, kus last toidab emahirv, kannatada nälga, külma ja haigusi. Ometi ei satu ta kiusatusse ega salga oma kannatustes Jumalat maha. Kiusatustele aitab vastu panna hingejõud kui uus inimlik väärtus ja ühtlasi pietistliku kangelase moraalne tugi. Nii ei ole Jenoveva üksnes passiivne kannataja. Ta ei alistu välisele survele, vaid tegutseb julgelt enda ja oma lapse ellujäämise nimel. Taasühinemine abikaasaga on võimalik ainult tänu tema eneseteadlikule tegutsemisele. (Vt ka Kalnačs, Daija 2018: 167)

Jenovevaga samal ajal pälvisid eesti (ja läti, vt Limane 1985) lugeja kaastunde teisedki kannatavad kangelannad, nende seas Christoph von Schmidti Hirlanda (Thomasson 1844; Kirsell 1862) ja Rosa von Tannenberg (Gildenmann 1851), Elisabeth (Janter 1838), Helena (Gildenmann 1850), Griseldis (Nedatz 1843) ja Balti algupära Mai-Roos, baltisaksa kirjaniku Adalbert Cammereri (1786–1848) teose „Turaida preili” („Die Jungfrau von Treiden”) alusel (Gildemann 1865). Kuid on ka üks kannatav meeskangelane, sentimentalistlik Robinson, kelle haledast loost sai eesti lugeja osa Christoph von Schmidti jutustuse „Gottfried der junge Einsiedler” („Noor erak Gottfried”, 1829) vahendusel, Johann Thomassoni eestinduses pealkirja all „Weikise Hanso luggu tühja sare peäl” (Thomasson 1839).

Need lood on narratiivselt struktuurilt sarnased: peategelase pagendus valesüüdistuse alusel, proovilepanek kannatustes, usu kinnitamine ning imeline pääsemine (erinevalt Jenovevast tihti ilma isikliku initsiatiivita), andekspalumine ja andestamine. Kangelanna naaseb, küll aastaid hiljem ja haigena, kurnatult, vahel ilma mõne ihuliikmeta, perekonna rüppe. Kiusajad tabatakse, kiusatu palvel neile halastatakse, kuid saatus karistab neid siiski: nad peavad tundma südametunnistuse piinu, mis on pietistlikus elukäsituses suurim võimalik karistus. Et tegu on eksemplaarse eluloojutustusega, jõuab lugu välja peategelase surmani, kuid see ei ole traagiline sündmus, vaid tõelise, igavese elu algus.

Aja jooksul kahanes pietistlik-religioosse allteksti mõju ja tugevnes kodanlik moraaliõpetus, tempereerituna sentimentalistliku tunde kultuuriga. Kangelanna kannatuste kraad võis muutuda, sõltudes gootika või ballaadiliku irratsionaalsuse osakaalust sentimentalistlikus kastmes. Berend Gildenmanni „Kannatlikko Helena loos” arendatakse „tagakiusatud süütuse” motiivi rüütliromaani romansilikus võtmes, pikituna gooti romaani elementidega (nt naise käe äraraiumine ja imeline tagasikasvamine, kiusaja tükkideks raiumine või neljaks rebimine). Ometi on pietistlik põhiskeem neis lugudes äratuntav, kuigi järjest ilmalikumal kujul.

Vähem seikluslik, vahetusse kaasaega paigutatud naiseliku kannatlikkuse ja alandlikkuse võidukäigu lugu on Schmidti „Das hölzerne Kreutz”, mille Johann Thomasson tõlkis 1840. aastal pealkirjaga „Puust rist. Üks kaunis luggeminne neile troostiks, kes willetsusse sattunud” (Thomasson 1840). See räägib orb Annest, kelle rikas leskproua enese juurde võtab ning kes pärast vanaproua surma valib tema varanduse hulgast endale ainult puust risti, mis talle ta heategija viimaseid sõnu ja soovitusi meenutab. Rist, millesse, nagu hiljem selgub, oli peidetud teemant, aitab Annet tema suurimas hädas ning toob ka perekondliku õnne. Kuigi väikese Anne eluilm seisab lambakarjus Henningule ja eesti lugejale lähemal kui krahvinna Jenoveva oma, sümpatiseeris nende lugude uustrükkide arvu järgi otsustades lugejale rohkem Jenoveva. Tegelase ja tema ümbruse sotsiaalsest samastumispotentsiaalst tähtsam oli lugeja emotsionaalne samastumine kangelannaga.

Jenoveva ja tema kaaskannatajad on sentimentaalsed kangelased. Sentimentaalne jutt kujutas tundeid, ja pidi tugevaid tundeid ühtlasi äratama ka lugejas. Tundliku ja tundelise hinge kõige loomulikum väljendus on pisarad, mida valatakse neis juttudes ojadena: kõik nutsid „halleduse pärrast” (Lorenzsonn 1839: 4), kui Jenoveva kodust lahkus, et minna mehele Siegwridile. Ta ise „nuttis ka ni kibbedast, et isse ennast waigistada ei jõudnud” (Thomasson 1841: 3). Nutavad nii kangelannad kui ka nende kannatuste pealtvaatajad, nii mehed kui ka naised. Pisaraid valatakse nii valu, alanduse, meelehärmi, häbi kui ka liigutuse ja rõõmu pärast: Artus astus „[---] täis häbbi ning kahhetsemist, wet silmist ärra pühkides, kui üks kurjateggia omma kohtomõistja ette. Ka Irlanda silmist jooksis wessi, puhta ello, rahho ning andeksandmisse pissarad [---].” (Thomasson 1844: 22) Nii kirjeldatakse abikaasade taaskohtumist Thomassoni Irlanda-loos. Nutetakse selle maailma tühisuse pärast: „Silma wega mõtles se peäle, et keik siin maa peäl tühhi on” (Thomasson 1840: 4). Ka eesti kirjanduse esimese trükki jõudnud Robinsoni, väikese Hansu silmist jooksis üha vett, olgu siis (hinge)valust, näljast või rõõmust: „Issa silmist jooksis wessi möda palged mahha [---]” (Thomasson 1839: 36) või „Hanso silmi möda jooksis räkides wessi mahha” (Thomasson 1839: 40). Liigutuspisaraid valas isegi kuri kapten Carl Masingu jutus „Laevapoiss Popp”, kust muide pärineb artikli pealkirjas sisalduv lõuna-eestikeelne tsitaat (Masing 1836: 13). Pisarad räägivad enese eest või lämmatavad sõnu: „[---] ning mõnnigi olleks weel süddamelikkud õnne sowimissed ütelnud, kui mitte silma pissarad ei olleksid sannad ärra lämmatand. [---] Irlanda isse nuttis ka ni kibbedast, et mitte sannagi suust wälja ei sanud” (Thomasson 1844: 21), need halvavad tegutsemise: „Iggaüks wöib nüüd arwata, kuidas issa südda sees nuttis!

Trööstimatta läks temma paiopuu alla, kus ta kui pool surnud mahha langes, ning keige surema kurbdusse ja süddame wallo sees omaja piddas” (Thomasson 1839: 9).

Arvata võib, et see pisaratevool kandus üle ka lugejale, pani ta kangelase kannatustele kaasa tundma. Juba Henning Kuuse äratuslugu, mille pastor Quandt sajand varem esmalt kantslist kogudusele ette luges, olevat tekitanud säärase meeleliigutuse, et suurem osa koosolijaist, keda olnud paar tuhat, pisarates ujus (Põldmäe 2011: 54). Pietism tõi endaga kaasa kirjandusliku nutmise, mis jätkus sentimentalistlikus kirjanduses (vt nt Menin 2014). Kaastunne on sentimentalistliku esteetika alustala. Gotthold Ephraim Lessing, selle esteetika üks jõulisemaid põhjendajaid nii teoorias kui ka praktikas, pani oma näidenditega („Emilia Galotti”, „Miss Sara Sampson”) publiku nutma (Martus 2020: 456). Romaanis suutis sama Samuel Richardson, kelle kohta kirjutas Denis Diderot oma „Eloogis Richardsonile” („Éloge de Richardson”, 1761): „Me nutame üheskoos tema romaanide õnnetute tegelaste pärast ja ütleme: „Kui saatus peaks meidki ühel heal päeval maha painutama, nutavad meie pärast vähemasti kõik austusväärsed inimesed.”” (Diderot 1798: 218)

Küllap oli sentimentalistlike juttude edu pant (rohked kordustrükid ja suured tiraazid) see, et erinevalt rahvavalgustuslike juttude õpetlik-manitsevast toonist rõhused need lugeja kaastundele ja liigutasid südant. Need osutusid mõjusamaks XVIII sajandi lõpust alates neile konkurentsi pakkunud rahvavalgustuslikust jutumudelist, saksa maapastorite Johann Wilhelm Ludwig von Luce (1750–1842), Otto Reinhold von Holtzi (1757–1828) ja Friedrich Gustav Arvelius (1753–1806) juturaamatutest, milles vahendati ratsionalistlikku õpetust ja ettekujutust valgustuslikust maailmakorrast, kus õiget nõu järgides elus hästi hakkama saadakse, muidugi igaüks oma sotsiaalsel pulgal selles paratamatult hierarhilises maailmas (Luce 1807, 1812; Holtz 1817; Arvelius 1782, 1787; vt isikute kohta lähemalt EEVA andmebaasist). Pietistlik-sentimentalistliku jutu sõnum oli demokraatlikum: see, kes järgib oma südant, saavutab õndsuse vähemasti tulevas ilmas ja selles õndsuses, südameseaduse ees, on kõik inimesed võrdsed.

Artikkel on muudetud versioon saksakeelsest artiklist (Lukas 2024), mille kirjutamist toetas Eesti Teadusagentuuri projekt „Lüürilise luule tegur väikeste kirjanduste kujunemisel” (PRG1106).

VEEBIVARAD

EEVA. Eesti vanema kirjanduse digitaalne andmebaas. Tartu Ülikooli Raamatukogu, Tartu Ülikooli kirjanduse ja kultuuriteaduste instituut, Eesti Kirjandusmuuseum.
<https://utlib.ut.ee/eeva/index.php?lang=et&do=index>

KIRJANDUS

- Albrecht, Ruth (toim) 2018.** Begeisterte Mägde. Träume, Visionen und Offenbarungen von Frauen des frühen Pietismus. Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt.
- Annus, Endel (toim) 2000.** Eestikeelne raamat 1525–1850. (Eesti retrospektiivne rahvusbibliograafia 1.) Eesti Akadeemiline Raamatukogu. Koost Tiina Aasmann, E. Annus, Ülvi Kalpus, Pärja Miljan. Tallinn: Eesti Akadeemiline Raamatukogu, Teaduste Akadeemia Kirjastus.
- Arvelius, Friedrich Gustav 1782.** Üks Kaunis Jutto- ja Öppetusse-Ramat Söbbra polest, meie maa-laste heaks, ja nendele röömsaks ajawiiteks koggutud ja kokko pandud, kes aegsaste õppiwad luggema. Tallinn: Lindfors.
https://utlib.ut.ee/eeva/index.php?lang=et&do=tekst_detail&tid=745
- Arvelius, Friedrich Gustav 1787.** Üks Kaunis Jutto- ja Öppetusse-Ramat Söbbra polest, meie maa-laste heaks, ja nendele röömsaks ajawiiteks koggutud ja kokko pandud, kes aegsaste õppiwad luggema. Teine Jaggo. Tallinn: Iwersen, Wehmer.
https://utlib.ut.ee/eeva/index.php?lang=et&do=tekst_detail&tid=746
- Daija, Pauls; Paškevica, Beata 2022.** Latvian Moravian manuscripts: Historical overview and research perspectives. – *Acta Historica Tallinnensia*, kd 28, nr 1, lk 63–84.
<https://doi.org/10.3176/hist.2022.1.03>
- Diderot, Denis 1798.** Éloge de Richardson, auteur des romans de Pamela, de Clarisse et de Grandisson. – *Cœuvres de Denis Diderot*. 9. kd. Toim Jacques-André Naigeon. Paris: Deterville, lk 211–240.
- Friedenthal, Tiina-Erika 2025.** Milleks piibel ja kuidas seda lugeda? Pietistlikud eessõnad ja lugemisjuhised Eesti- ja Liivimaa piiblites. – *Keel ja Kirjandus*, nr 8–9, lk 721–742.
- Gildemann, M. 1865.** Wagga neitsit Mai Roos. Tütarlaste eeskueo. Wägga halle luggo, mis sündind Turraides, Lättimaal, Koiwa jõe äres. Tartu: H. Laakmann.
https://utlib.ut.ee/eeva/index.php?do=tekst_detailswitch&lang=1&tid=30&eid=838
- Gildenmann, Berend 1850.** Kannatlikko Helena luggu, kes 22 aastat mitmes willetsusses olnud. Halle, wägga luggemisse wäärt luggeminne. Pärnu: W. Borm.
<https://kivike.kirmus.ee/meta/AR-17137-47489-48220>
- Gildenmann, Berend 1851.** Rosa, ehk: Lapse armastus. Pärnu: W. Borm.
<http://www.digar.ee/id/nlib-digar:332609>
- Gleixner, Ulrike 2008.** Pietismus und Bürgertum. Eine historische Anthropologie der Frömmigkeit. (Bürgertum. Neue Folge 2.) Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Habermas, Jürgen 1962.** Strukturwandel der Öffentlichkeit. Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft. (Sammlung Luchterhand 25.) Darmstadt-Neuwied: Luchterhand.
- [Hanso ja Mardi jut] 1739.** Tallinn: J. J. Köhler. <http://www.digar.ee/id/nlib-digar:100237>
- Holtz, Otto Reinhold von 1817.** Luggemissed Eestima Tallorahwa Moistusse ja Süddame Juhhatamisseks. Tallinn: J. H. Gressel.
https://utlib.ut.ee/eeva/index.php?lang=et&do=tekst_detail&tid=774
- Janter, Christian Friedrich 1838.** Usklikko Elisabetti ello. Tallinn: Lindfors.
https://utlib.ut.ee/eeva/index.php?lang=et&do=tekst_detail&tid=72

- Kalnačs, Benedikts; Daija, Pauls 2018.** Nineteenth-century sentimental and popular trends and their transformation in *fin-de-siècle* Latvian literature. – *Interlitteraria*, kd 23, nr 1, lk 162–172. <https://doi.org/10.12697/IL.2018.23.1.17>
- Kirsal, Mats 1862.** Kannatlikko Hirlanda luggu, mis meie armsa Maarahwale heaks öppetusse määrgiks ja tulusaks aiawiteks Saksakelest Ma-kele on ümberpantud. Tartu: H. Laakmann. <https://kivike.kirmus.ee/meta/AR-22096-59184-62105>
- Kreutzwald, Friedrich Reinhold 1842.** Wagga Jenowewa ajalik elloaeg. Tartu: H. Laakmann. https://utlib.ut.ee/eeva/index.php?lang=et&do=tekst_detail&tid=759
- Limane, Lilija 1985.** Robinsoniāde un stāsts par Genovevu latviešu grāmatniecībā. – *Grāmatas un grāmatnieki*. Toim Eduards Arājs. Rīga: Zinātne, lk 138–145.
- Lorenzonn, Caspar Franz 1839.** Jenowewa ellust; Üks wägga armas ja halle luggeminne wanneremate ja lastele. Perno: J. G. Marquardt. https://utlib.ut.ee/eeva/index.php?do=tekst_detailswitch&lang=1&tid=50&eid=2469
- Luce, Johann Wilhelm Ludwig von 1807.** Sarema Jutto ramat. Erzählungen zur moralischen und öconomischen Bildung der Ehsten, nebst einigen Hausmitteln den schleunigen, gefährlichen und oft vorkommenden Krankheiten. Mitau: J. F. Steffenhagen und Sohn. https://utlib.ut.ee/eeva/index.php?lang=et&do=tekst_detail&tid=495
- Luce, Johann Wilhelm Ludwig von 1812.** Sarema Jutto ramat, teine jaggu. Pärnu: J. G. Marquardt. https://utlib.ut.ee/eeva/index.php?lang=et&do=tekst_detail&tid=298
- Luhamets, Kristjan 2010.** Järelsõna. – Adam Friedrich Salchow. Henningu lugu. Tlk Johann Christian Quandt, K. Luhamets. [Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku] Kambja Kogudus, lk 15–16.
- Lukas, Liina (koost) 2021.** Balti kirjakultuuri ajalugu I. Keskused ja kandjad. Vahur Aabrams, Meelis Friedenthal, Tiina-Erika Friedenthal, Katre Kaju, Tiina Kala, Kairit Kaur, Martin Klöcker, Lea Leppik, L. Lukas, Anu Mänd, Pärtel Piirimäe, Ulrike Plath, Aivar Pöldvee, Tiiu Reimo, Aiga Šemeta, Jaan Undusk, Kristi Viiding. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Lukas, Liina 2024.** „Mein Herz bewegt sich in mir”. Von den pietistischen Erbauungsgeschichten bis zu den sentimental Volksbüchern. – *Der Pietismus in der baltischen Geschichte – Neue Fragestellungen und Fallstudien (17.–20. Jahrhundert)*. (Proceedings of the National Library of Latvia 13 (XXXIII).) Toim Beata Paškevica. Rīga: Latvijas Nacionālā bibliotēka, lk 65–80.
- Martus, Steffen 2020.** Bürgerliches Trauerspiel. – *Handbuch Literatur & Ökonomie*. (Handbücher zur kulturwissenschaftlichen Philologie.) Toim Joseph Vogl, Burkhardt Wolf. Berlin–Boston: De Gruyter, lk 456–466. <https://doi.org/10.1515/9783110516821-086>
- Masing, Carl 1836.** Laewa Pois Pop teeb omma öäla Kaptenile ta surma wodi peäl ihho ning hinge polest head. Tartu: J. C. Schünmann. https://utlib.ut.ee/eeva/index.php?lang=et&do=tekst_detail&tid=71
- Meier, Uto 2007.** Schmid, Christoph von. – *Neue Deutsche Biografie*. 23. kd, lk 144–145. <https://www.deutsche-biographie.de/pnd118759523.html#ndbcontent>
- Menin, Marco 2014.** Who will write the history of tears? History of ideas and history of emotions from eighteenth-century France to the present. – *History of European Ideas*, kd 40, nr 4, lk 516–532. <https://doi.org/10.1080/01916599.2013.826430>

- Navickienė, Aušra 2022.** How did the translation of *Genovefa* by Christoph von Schmidt become the 19th-century Lithuanian bestseller? – Knygotyra, kd 78, lk 80–110.
<https://doi.org/10.15388/Knygotyra.2022.78.107>
- Nedatz, Wilhelm 1843.** Griseldis ja Markgraf Walter. Tartu: H. Laakmann.
<https://kivike.kirmus.ee/meta/AR-17095-44729-69790>
- Prillop, Külli 2025.** Eestlane ja tema raamat 300 aasta eest. – Sirp 14. III, lk 10.
- Põldmäe, Rudolf 1936.** Eesti vennastekoguduse kirjandusest XVIII sajandi keskel. – Eesti Kirjandus, nr 6, lk 249–269.
- Põldmäe, Rudolf 1939.** Mango Hans. – Eesti Kirjandus, nr 9, lk 389–406.
- Põldmäe, Rudolf 1981.** Mango Hansu probleem. – Keel ja Kirjandus, nr 10, lk 596–603.
- Põldmäe, Rudolf 2011.** Vennastekoguduse kirjandus. (Eesti mõttelugu 101.) Tartu: Ilmamaa.
- Põldvee, Aivar 2013.** Haridusolud. – Eesti ajalugu III. Vene-Liivimaa sõjast Põhjasõjani. Toim Enn Küng, Martin Seppel. Tartu: Tartu Ülikooli Ajaloo ja arheoloogia instituut, lk 392–414.
- Quandt, Johann Christian 1776.** Kolm kaunist Waggausse Eenkojut. Tallinn: A. H. Lindfors.
<https://utlib.ut.ee/eeva/index.php?lang=et&do=autor&aid=105>
- Raag, Raimo 2008.** Talurahva keelest riigikeeleks. Tartu: Atlex.
- Salchow, Adam Friedrich 2010.** Henningu lugu. Tlk Johann Christian Quandt, Kristjan Luhamets. Kambja: [Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku] Kambja Kogudus.
- Thomasson, Johann 1839.** Weikise Hanso luggu tühja sare peäl. Tartu: H. Laakmann.
https://utlib.ut.ee/eeva/index.php?lang=et&do=tekst_detail&tid=35
- Thomasson, Johann 1840.** Puust rist. Üks kaunis luggeminne neile troostiks, kes willetsusse sattunud. Tartu: H. Laakmann.
https://utlib.ut.ee/eeva/index.php?lang=et&do=tekst_detail&tid=75
- Thomasson, Johann 1841.** Jenowewa. Üks kaunis ja halle luggeminne, igga innimesse, keige ennamiste wannematte ja laste kassuks, wälja antud. Tartu: Laakmann.
<http://www.digar.ee/id/nlib-digar:120064>
- Thomasson, Johann 1844.** Irlanda, ehk puhta ello wõit. Üks halle luggeminne mis igga innimesse kassuks wäljaantud. Tartu: J. C. Schünmann.
https://utlib.ut.ee/eeva/index.php?lang=et&do=tekst_detail&tid=2454
- Undusk, Jaan 1995.** Adressaat ja keel baltisaksa kirjaruumis. – Uurimusi keelest, kirjandusest ja kultuurist. (Eesti Humanitaarinstituudi toimetised 2.) Toim Mihhail Lotman, Tõnu Viik. Tallinn: Eesti Humanitaarinstituut, lk 112–125.
- Vinkel, Aarne 1966.** Eesti rahvaraamat. Ülevaade XVIII ja XIX sajandi lugemisvarast. Tallinn: Eesti Raamat.
- Vinkel, Aarne 1993.** Adam Koljo küsimus. – Looming, nr 4, lk 569–571.

Liina Lukas (sünd 1970), PhD, Tartu Ülikooli kultuuriteaduste instituudi võrdleva kirjandusteaduse professor (Ülikooli 16, 51003 Tartu), liina.lukas@ut.ee

“My heart trembles inside”: From written language to literary language

Keywords: pietism, Moravian Brethren, sentimentalism, Estonian narrative literature

Although Estonian written languages had existed since at least the first half of the 17th century, for a long time they were not used by native speakers either as writers or as readers. It was only with the arrival of the Moravian Brethren movement that a new attitude toward the written word emerged, making it easier for both writers and readers to adopt Estonian as a written language – previously perceived mainly as an instrument of colonization. The origins of Estonian narrative literature lie in the Moravian movement. On the initiative of the Brethren in Urveste, the first Estonian-language storybook intended for an Estonian readership was published in 1737: the South Estonian *Kolm kaunist Waggausse Eenkojut* (“Three Beautiful Examples of Piety”), written by the local pastor Johann Christian Quandt. The book contained three stories: the lives of the shepherd Henning Kuuse, the small craftsman Jörgel, and the maiden Armelle Nikolas.

This work introduced into Estonian literature a new kind of narrative scheme – the life story or conversion narrative – in which the central event was an awakening: through the impact of a certain experience, a person re-evaluates their former life and embarks on a new, transformed life in Christ. The protagonists were people of humble origin with whom the Estonian reader could easily identify. The literary-historical value of the collection lies in its recognition of emotional life and in its search for new stylistic means to express it – in other words, in the development of a literary language.

The awakening narrative model proved remarkably durable, offering a model for depicting human destiny even outside a strictly religious teleology. In the first half of the 19th century, during a new wave of devotional literature in Estonian and Latvian writing, pietistic religiosity was fused with sentimentalism, and biblical stories were interwoven with traditional (hagiographic) legends and literary narrative plots. For example, the fate of Genoveva, daughter of the King of Brabant, is presented in line with the pietistic life-story model, though the heroine’s transformation stems not from an inner awakening but from external circumstances. Sentimentalist stories appealed to the reader’s compassion and touched the heart, often proving more persuasive than the competing popular-educational storybooks that conveyed rationalist teachings and promoted a hierarchical view of the world order. The pietistic-sentimentalist narrative carried a more democratic message: those who follow their hearts attain salvation – at least in the world to come – and before the law of the heart all people are equal.

Liina Lukas (b. 1970), PhD, University of Tartu, Institute of Cultural Research, Professor of Comparative Literature (Ülikooli 16, 51003 Tartu), liina.lukas@ut.ee